

USMONXO‘JAYEVA E‘zoxon Hamidxon qizi,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
“Filologiya va tillarni o‘qitish (arab tili)”
yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

MIRZIYOTOV Ilyos Mirg‘iyosovich
(ilmiy rahbar)

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY HAYOT YO‘LIGA BIR NAZAR

ВЗГЛЯД НА ЖИЗНЬ МАХМУДХОДЖИ БЕХБУДИ

A GLANCE AT MAKHMUDKHOJA BEHBUDI'S WAY OF LIFE

Annotatsiya: Ushbu maqola XX asr o‘zbek jadidchilik harakatida faol ishtirok etgan, hayoti va borlig‘ini xalqning ma‘rifatli bo‘lishiga sarflagan samarqandlik ma‘rifatparvar Mahmudxo‘ja Behbudiy haqida. U qisqa hayoti va sarmazmun ijodini xalq ma‘rifati, millat kelajagi, Vatan taraqqiyotiga baxshida qilgan ajdodlarimiz timsoli. Maqolada uning vafotidan so‘ng olim ijodiga ko‘rsatilgan e‘tibor, ayniqsa istiqloq yillaridagi e‘zoz xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Jadid, Behbudiy, “Jadidlar otasi», Baxshitepa, ilk pyesa, Qarshi, Haj, qatag‘on, “Padarkush», mufti, ma‘rifatparvar, usuli jadid, Ismoil G‘aspirali, hujjatli film, xazina.

Аннотация: Эта статья о Махмудходже Бехбуди, просветителе из Самарканда, который посвятил свою жизнь активному просвещению узбекского джадидского движения в XX веке. Он – символ наших предков, он посвятил свою короткую жизнь и богатое творчество просвещению народа и будущему нации. После его смерти обсуждалось внимание, уделяемое творчеству ученью, особенно в годы независимости.

Ключевые слова: Джадид, Бехбуди, отец джадидов, Бахшитепа, первая пьеса, Кариши, Хадж, репрессия, «Падаркуш», муфти, просвещенный, джадид метод, Исмоил Гаспринский, документальный фильм, сокровище.

Annotation: This article is about enlightened Makhmudkhoja Behbudi who was took an active part in the action of uzbek Jadid in 20th century and, spent the whole of his life to make the nation educated. He is a symbol of our ancestors, who dedicated their short lives and creative work to the enlightenment of the people, the future of the nation and the development of their Motherland. This article discusses the attention paid

to the work of the scientist after his death, especially during the years of independence.

Key words: Djadid, Behbudi, father of djadids, Bakhshitepa, the first drama, Karshi, Haj, repression, «Padarkush», enlightened, the method of djadidizm, Ismoil Gaspirali, documental film, treasure.

KIRISH

Har bir davrning o‘z qahramoni, buyuk shaxslari bo‘ladi. Anashu insonlarning teran fikrlari, oqilona siyosatyuritishlari, manfaatli ilmlari va dadil odimlari ortidan taraqqiyotga, yuksalishga erishiladi, shu yo‘lda intilish hosil bo‘ladi. Shunday insonlar sirasiga XX asrning buyuk siymosi, ulug‘ ma‘rifatparvar olim, jadidchilik harakatining namoyandasi, atoqli jamoat arbobi, qator ilmiy va ijodiy ishlar muallifi bo‘lmish Mahmudxo‘ja Behbudiyini, ishonch bilan, keltirishimiz mumkin.

U tariximizning g‘oyat og‘ir va murakkab bir davrida yashab o‘z nomidan o‘chmas iz qoldirdi. XVIII asrdan boshlangan inqiroz va turg‘unlik, o‘zaro janjal, mahalliy urug‘chilik, ichki va tashqi nizolari millatni holdan toydirgan, imkondan foydalanib o‘lkani zabt etgan Rossiya amaldorlari zo‘r berib, uni turg‘un va tutqun holda saqlashga urinar edi. Mana shunday bir sharoitda Vatanni butunlay yo‘q bo‘lish xavfidan saqlab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma‘rifat va taraqqiyotga boshlash jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar zimmasiga tushdi.

ASOSIY QISM

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi, boshlab beruvchisi edi. “Mahmudxo‘ja bin Behbudxo‘ja bin Solihxo‘ja bin Niyozxo‘ja, - deb yozadi Hoji Muin, - Behbudiyning yuqori bobolari. Nasab jihatidan Xo‘ja Ahmad Yassaviyga borib yetadi” [3;19].

Milodiy 1875-yilning 20-yanvari, hijriy 1291-yilning 10-zulhijjasida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida dunyoga kelgan Behbudiy o‘ta ziyoli oilada kamol topadi. Yuqorida ta’kidlanganidek, silsilasi Ahmad Yassaviyga borib taqaladi. Ona tomonidan bobosi Niyozxo‘ja urganchlik bo‘lib, amir Shohmurod zamonida (1785-1800 yy.) Samarqandga kelib qolgan. Ilk faoliyatini 18 yoshida qozixonada mirzalik qilishdan boshlaydi, keyinchalik, yuksak ilmiy salohiyati, tafakkuri va layoqati sabab qozi, hatto

muftiy darajasigacha ko'tariladi. "Mufti" arabcha so'z bo'lib, fatvo beruvchi, diniy masalalarda qaror chiqaruvchi ma'nolarini anglatadi. "Mufti, - deb yozilgan "Islom ensiklopediyasi"da, - diniy-huquqiy masalalarni izohlash, talqin qilib berish, shariatni tatbiq etish borasida hal qiluvchi huquqqa ega. Odatda uning fikr va qarorlari fatvolarda bayon etilib, musulmonlar uchun qo'llanma hisoblanadi" [2;171]. Ish faoliyati davomida aholining turli qatlamlari vakillari bilan muloqotda bo'ladi va bu, o'z navbatida, xalq orasida mavjud bo'lgan muammo, kamchilik va qusurlarni o'rganishga, ularni o'z qarashlari yuzasidan tahlil qila olishiga zamin yaratadi. 1894-yilda otasi, imom-xatiblik faoliyati bilan shug'ullangan Behbudxo'ja vafot etadi. Yosh Mahmudxo'ja tog'asi qozi Muhammad Siddiq tarbiyasi va qaramog'ida o'sib voyaga yetadi. Arab sarf-nahvini kichik tog'asi Mulla Odildan o'rganadi. "Behbudiy afandi, - deb yozadi Hoji Muin, - yolg'uz qoriliq bilan qanoatlanmay, o'zining tog'asi mufti mulla Odil huzurida dars o'qurga kirishdi. Arabiy sarf-nahvdan "Qofiya" va "Sharhi mullo"ni, "Shamsiya"ni, fiqhdan "Muxtasar ul-viqoya"ning birinchi daftarini va bir oz "Hoshiya"ni mazkur zotning halqayi (qo'l ostida) tadrисida o'qudi. Hisob ilmini ham (masohatgacha) shul kishidan o'rgandi...

Behbudiy afandi dars jamoasining qorisi edi. Tog'asi ham ustozi mufti mulla Odilning so'ziga ko'ra, Behbudiy afandi yoshliq chog'ida o'tkur zehnlilik va o'qushg'a juda havasliq bo'lg'on. Ustozining bir qatla o'rgatishi bilan saboqini o'rganar ekan. O'zi halim, adablik, oz so'zlik va o'yun-kulguni sevmayturg'on bo'lg'on" [3;21].

Mahmudxo'ja Behbudiy dunyoqarashining shakllanishida Rossiya jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek Gasprinskiyning xizmati katta bo'lgan. U 1892-yilda Turkistondagi maktablarni isloh qilish, "usuli savtiya"ni joriy etish taklifi bilan general-gubernator N.O.Rozenbaxga murojaat etadi. Javob ololmagach, 1893-yilda o'zi Toshkentga keladi. Samarqand, Buxoroda bo'ladi. Mahalliy xalq bilan gaplashib, dastlabki yangi usul maktablarni ochishga muvaffaq bo'ladi. Behbudiy o'z xotiralarida ustozi bilan uchrashuvlarini ixlos va muhabbat bilan tilga oladi. 1899-1900-yillarda Behbudiy 8 oy mobaynida haj safarida bo'ladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy hajga safari davrida ham ko'plab insonlar bilan suhbatlashadi, o'lka va jahondagi vaziyatlarni, qarashlarni, imkoniyatlarni solishtiradi hamda o'ziga tegishli xulosalarni oladi.

Behbudiy ko'rinishidan mahobatli, mutakabbir shaxsdek tasavvur uyg'otgani, biroq suhbatlar va yaqindan tanishish jarayonida bu taxminlar puch chiqib, uning naqadar sofdil, kamsuqum va betakalluf inson ekani zamondoshlari tomonidan alohida qayd etiladi [4].

Xalqimizda "Musofir bo'lmaguncha, musulmon bo'lmas", degan gap bor. Haqiqatan, dunyo ko'rish izsiz ketmaydi. Xorij mamlakatlariga safar yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbus va g'ayrati bilan 1903-yilda Samarqand yaqinidagi Halvoyi qishlog'ida Ajziy, Jomboy tumanining Rajabamin qishlog'ida Abdulqodir Shakuriylar bilan hamkorlikda yangi maktab ochadi. Behbudiy Qozon va Ufaga borib (1903-04 yy.), u yerdagi yangi usul maktablari bilan tanishadi, tatar ziyolilari bilan aloqani yo'lga qo'yadi. Keyinchalik (1908 y.) Shakuriyning Rajabamindagi maktabini Samarqanddagi o'z hovlisiga ko'chirib keltiradi. Adib bu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket "**Risolai asbobi savod**" (1904 y.), "**Risolai jug'rofiyai umroniy**" (1905 y.), "**Risolai jug'rofiyai Rusiy**" (1905 y.), "**Kitobatul-atfol**" (1908 y.), "**Amaliyoti islom**" (1908 y.), "**Tarixi islom**" (1909 y.) kabi kitoblarini yozib tugatadi. Mavzularning rang-barang ekani ham Behbudiyning ilmiy salohiyati naqadar keng ekaniga dalolat beradi.

"Bizni "Madxali jug'rofiyayi umroniy" va "Muxtasari jug'rofiyayi Rusiy" kitobimizda Ovrupa, Osiyo, Afriqo, Ameriqo va Avstraliya ham Rusiya mamlakatlarini masohat (o'lchov), hudud, nufuslarini qadari va soati va har biriga necha mamlakat va hukumat borlig'i va Rusiya mamlakatini taqsimot va nufuslarining eski va yangi qit'alarini hudud va dengizlari va yer yuzidagi islom, nasoro, yahud va majuslarni adadi mufassal va hifzi bilan bayon etdilar" [5].

1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1907-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo'ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Chunonchi, Nijniy Novgorodda 1907-yilning 23-avgustida Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag'ishlangan qurultoyi chaqiriladi. Mahmudxo'ja Behbudiy turkistonliklar guruhini boshqaradi va o'zining katta nutqi bilan chiqish qiladi.

Ma'rifat uchun birgina maktabning o'zi kifoya qilmaydi. Zamon va dunyo voqealari bilan tanishib bormoq, o'z qadriyatlariga moslashtirib,

mavjud vaziyatni isloh qilmoq kerak. Millat uchun oyna kerak, toki undan o'z qabohatini ham malohatini ham ko'ra olsun. Mana shu ehtiyoj va zarurat Behbudiniy teatr va matbuotga boshladi. "Padarkush" dramasi shu tariqa maydonga keldi. Biroq uning dunyo ko'rishi oson kechmadi. Garchi pyesa 1911-yilda yaratilgan bo'lsa-da, 1913-yildagina bosilib chiqadi. Kitob jildidagi "Borodino jangi va Rossiyaning fransuzlar bosqinidan xalos bo'lishining yubiley sanasiga bag'ishlanadi" degan yozuv bilan Tiflis senzurasidan ruxsat olinadi [6;42]. Bosilib chiqqandan keyin ham sahnaga qo'yish uchun yana bir yil vaqt ketadi. Avval Samarqandda, keyin Toshkent shahrida sahnalashtiriladi.

1913-yilda "Nashriyoti Behbudiya" nomi ostida xususiy nashriyotini ochadi. Xuddi shu yillarda Samarqandda ommaviy kutubxona barpo etadi va uni "Kutubxonai Behbudiy" deb nomlaydi. Ta'kidlash joizki, ushbu kutubxonaga dunyoning turli tomonlaridan ulkan hajmlarda noyob kitoblar keltirilgan va xalq e'tiboriga havola etilgan. Kutubxona fondining 2/3 qismini tarixga oid kitoblar tashkil etishining o'zi ham buyuk jadidimiz millatning o'zligini anglashini, undagi xato va yutuqlardan to'g'ri xulosalar chiqarishini istaganini yaqqol isbotlaydi.

"Dunyoga ishonmoq uchun, komil va odil bo'lmoq uchun tarixni o'qumoq va bilmoq kerak. Podshoyu vazir, hukumat odamlari va siyosiy kishilar uchun tarix o'qumoq kerak. Dini islomning asli payg'ambar va sahobalarning islomiyat va ummat uchun jafo chekkan va mehnatlarini bilmoq uchun tarix o'qumoq kerak. Past qolgan va yo taraqqiy qilgan xalqlarni, jahongir bo'lgan davlat, yo nopadid bo'lgan hukumatlarni bilmoq uchun tarix o'qumoq kerak... Musulmonlik qanday ko'paydi va taraqqiy etdi va al'on na uchun musulmonlar tanazzul etdilar? Va iloji xuddoriy va taraqqiy nadur? Muni bilmoq uchun tarix o'qumoq kerak. Xulosa, dinu dunyodan boxabar bo'lmoqni xohlaydurgan har kim uchun tarix o'qumoq kerak. Chunki har nimasa va shuning asli va nasli tarixdan bilinur", -deydi u tilga olingan maqolasida [7;503-504]. Behbudiya kutubxonasida bu kitoblar orasida uch tomlik "Tarixi madaniyat", "Tarixi islom", "Buyuk tarixi umumiy", "Tarixi istiqbol", "Turk tarixi", "Zafarnomayi shohiy", "Xulosayi tarixi madaniyat", "Oynayi tarixi usmoniy", "Madaniyati islomiya tarixi", "Temurlang", "Yigirmanchi asrda olami islom va Ovrupa", "Tarixi kashf ul-Amriko",

"Tarixi Eron", "Tarixi Eroni buzurg", "Tarixi Baxtiyori" va boshqalar bor edi [8]. Binobarin, tadqiqotchilarning aniqlashicha, Qur'oni karimning to'rtidan birini tarixiy fakt, voqea va ma'lumotlar tashkil etadi. "Zarafshon" gazetasining 2016-yil 19-yanvar, 9-sonida chop etilgan Jaloliddin Ismoilov qalamiga mansub maqolada Behbudiy o'z kutubxonasida ajoyib muhit yaratgani, qiroatxonaga tashrif buyurgan o'quvchiga qaynoq qandli choy tuhfa qilgani alohida e'tirof etiladi [9]. Uning nazdida, qaynoq qandli choy insonni yanada tetiklashtiradi va ilmga bo'lgan rag'batini oshiradi, shu bilan bir qatorda, kelguvchining hurmat va diqqatiga ham sazovor bo'linadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy 1913-yilda "Samarqand" gazetasini tashkil etdi va unga o'zi shaxsan muharrirlik qildi. "Mahalliy turkiy va forsiy o'rta shevada ilm-fan, adabiyot, tijorat, hunar va ziroatdan, Rusiya ahvoli va madaniyati, xorijiy mamlakatlari holidin, olami Islom tirikligidan yozg'uvchi madaniyat musavvar jaridadir", -deb yozgan edi Behbudiy gazetasining 15-aprelda nashr etilgan sonida ushbu gazetaga izoh bera turib. Dastavval, "Samarqand" gazetasi haftada ikki bor, ikki sahifa ko'rinishida chop etilgan. Gazetasining 7-8-sonidan 4 betlik bo'lgan va 400-600 adadda nashrdan chiqqan. "Samarqand" gazetasining izdoshi sifatida 1917-yil 16-apreldan dunyo yuzini ko'rgan "Hurriyat", 1918-22 yillarda bosilib chiqqan "Mehnatkashlar tovushi" gazetalarini ko'rsatishimiz mumkin. Ular ham Behbudiy bilan umumg'oyani ilgari surdilar, ma'rifat, ilm-u urfonni ulug'ladilar, xalqni hurriyatga, o'zlikni anglashga, talabi ilmga chorladilar.

1913-yil 20-avgustda Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining "Oyna" jurnaliga asos soladi. Ushbu jurnal nafaqat Turkistonda, balki boshqa hududlar, xususan, Kavkaz, Tatariston, Eron, Afg'oniston, Turkiyada ham sevib o'qilar, sevimli bo'lishga ulgurib bo'lgan edi. Inson haq-huquqlari, til va adabiyotga doir masalalar, dunyoda ro'y berayotgan eng so'nggi yangiliklar, jahon siyosati ushbu jurnalning asosiy mavzularidan sanalar edi. Ta'kidlash joizki, jurnal o'zining xos va qiziqarli tarzda yetkazib bera olish mahoratiga ega bo'lgan.

Mahmudxo'ja Behbudiy tarix zarvaraqlariga birinchi o'zbek dramaturgi sifatida ham kirgani e'tirofga sazovordir. Jaholat va razolatni qoralovchi "Padarkush" dramasi, keyinchalik, o'zining ta'sirida qator asarlar yaratilishiga turtki bo'ladi. Abdulla Qodiriyning "Baxtsiz kuyov"

pyesasining yaratilish tarixi ham shunga borib taqaladi: “1913-yilda chiqqan “Padarkush” pyesasi ta’sirida “Baxtsiz kuyov” degan teatr kitobini yozib yuborg‘onimni o‘zim ham payqamay qoldim”, deb xotirlagandi u 1915-yilda [10].

Behbudiy faqatgina ilm-fan, maorif bilangina cheklanib qolmay, siyosiy jarayonlarda ham qizg‘in ishtirok etadi. Jumladan, 1917-yilning 27-noyabrida Qo‘qonda o‘lka musulmonlarining IV favqulodda qurultoyida 72 kun yashagan Turkiston muxtoriyati e‘lon qilinishida Mahmudxo‘ja tashkilotchilardan edi.

Inson tabiati shunday: o‘zgarishlarni qabul qilishdan ko‘ra o‘zgartirishlarsiz yashamakni afzal biladi. Jim oqayotgan suvni to‘lqinlatuvchi birov kelsa, yovga qaragan nigoh ila boqadi. Xuddi shunday, bolsheviklar hukumatiga ham xalqni uyg‘otuvchi, kim bo‘lgani, kimga aylanib qolayotgani va kim bo‘lajagini eslatib turuvchi shaxslar kerak emas edi. Ular hamisha Behbudiy va uning safdoshlari yo‘liga g‘ov bo‘lishdi, bor imkoniyatlarini ishga solib, ularni yo‘ldan olib tashlashga tirishishdi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1919-yil 25-mart kuni Qarshi shahrida qatl etiladi. Ayanchlisi, uning qabri hanuz topilgan emas. Ulug‘ bir insonning hayotdan nasibasi uzilishi millat fidoyilari uchun haqiqiy motam bo‘ldi, do‘stlari, shogirdlari, ma‘naviy o‘g‘illari uni xotirlab, ta’sirli marsiyalar, asarlar bitishdi.

Ulug‘ ajdodimizning pok nomi, aziz yodi munosib qadr topishi uchun mamlakatimizda qator amaliy ishlar amalga oshirildi. Jumladan, Adiblar xiyoboniga Mahmudxo‘ja Behbudiy haykali o‘rnatildi. 2021-yilda uning nomidagi muzey tashkil qilindi, hayoti va ijodi aks etgan hujjatli film suratga olindi. Shuningdek, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasida Mahmudxo‘ja Behbudiy nomidagi maxsus stipendiya ta’sis etildi. Tavalludining 145 yilligiga bag‘ishlab joylarda turli adabiy-badiiy tadbirlar o‘tkazildi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning 2020-yil 30-sentabrdagi Farmoniga binoan, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov safida Mahmudxo‘ja Behbudiy ham “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan mukofotlandi [1].

Albatta, bu buyuk siymoni har qancha e‘zozlasak, ilmiy va ijodiy merosini o‘rgansak, hayotimizga tatbiq etsak va boshqalarga o‘rnak va o‘git qilib ko‘rsatsak arziydi. Uning nomini abadiylashtirish yo‘lidagi ishlar hali bu faoliyatning

debochasi bo‘lishiga ishonamiz. Zero, jadid Vadud Mahmudning ta’biri bilan aytganda:

“Mahmudxo‘ja Behbudiy kim edi... (Avval kim edi)?

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkiston degan o‘lkaning boshlig‘i edi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy Turkistonning yo‘lboshchisi edi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘zining Turkiston bolasi ekanligini tushungan bir yigit edi. Shuning uchun u bizga, Turkistonga har narsa edi. Mahmudxo‘ja Turkistonning yangilik davri tarixida yorug‘ bir chirog‘ edi. Mahmudxo‘janing oti Turkiston tarixida ziynatlik mumtoz o‘run olishiga munosib bir otdir” [10].

XULOSA

Mahmudxo‘ja Behbudiy timsoli hozirgi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qqotmagan. Shunday ekan, biz, bugungi O‘zbekiston, yangilanayotgan O‘zbekiston farzandlari ajdodlarga munosib vorislar bo‘lishga bor imkoniyatimiz bilan intilishimiz, uning jahon ayvonida munosib mavqega ega bo‘lishi uchun bor kuch-g‘ayratimizni baxshida etishimiz lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. Jadidchilik harakati namoyandalarini mukofotlash to‘g‘risida/ 2020-yil, 30-sentabr.
2. Islom ensiklopediyasi, - T.: Toshkent islom universiteti, 2004. – B. 171.
3. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi N.Namozova. -T.: Ma‘naviyat, 2005.
4. Mahmudov N. Turonzaminning ikki dahosi yoxud Sadridin Ayniy va Mahmudxo‘ja Behbudiy munosabatlari. – Samarqand/Zarafshon, 2019-yil 13-aprel, 46-son.
5. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Samarqand usuli jadid maktabining imtihoni xususida. -Turkiston viloyatining gazetasi, 1906, 27-son.
6. Karimov N. Mahmudxo‘ja Behbudiy. -T.: O‘zbekiston, 2010. – B. 42.
7. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tarix va jug‘rofiya/Oyna, 1914. №27.
8. – B. 503-504.
9. Mahmudxo‘ja Behbudiy. “Oyna” jurnali. 1914-yil, 43 va 47-sonlari.
10. Ismoilov J. Behbudiy kutubxonasida kitobxonga qand choy berilgan. - Samarqand/Zarafshon. 2016-yil, 19-yanvar, 9-son.
11. Sayid H. Mahmudxo‘ja Behbudiy kim bo‘lgan? Biz uni munosib qadrlayapmizmi? – Samarqand/Zarafshon. 2020-yil, 7-yanvar.